

6. Титаренко О. Роль держави в подоланні «цифрової нерівності»: міжнародний досвід для України [Електронний ресурс] / О. Титаренко. – Режим доступу : [http://www.dbuapa.dp.ua/zbrnik/2012-02\(8\)/12tommdu.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/zbrnik/2012-02(8)/12tommdu.pdf)
7. Emmanouil S. Evaluating the quality of e-democracy processes: an empirical study in the Greek context [Електронний ресурс] / S. Emmanouil, T. Konstantina. – Режим доступу : [http://www.users.uom.gr/~stiakakis/download/C\[12\].Pdf](http://www.users.uom.gr/~stiakakis/download/C[12].Pdf)
8. Explanatory memorandum to Recommendation CM Rec (2009) 1 of the Committee of Ministers to member states on e-democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp
9. Glossary of technical terms in the field of electronic democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Source/EDemocracy/CAHDE_IV/PDF_CAHDE%20Glossary%2026%20Jan%2009.pdf
10. Helbig N. Understanding the complexity of electronic government: Implications from the digital divide literature [Електронний ресурс] / N. Helbig, J. Ramon, E. Ferro. – Режим доступу : <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0740624X08001214>
11. Min S.-J. From the Digital Divide to the Democratic Divide: Internet Skills, Political Interest and the Second-Level Digital Divide in Political Internet Use [Електронний ресурс] / S.-J. Min. – Режим доступу : <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19331680903109402#.UukH0tzQldg>
12. Recommendation CM/Rec (2009) 1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp
13. Schradie J. 7 myths of the Digital Divide [Електронний ресурс] / J. Schradie. – Режим доступу : <http://thesocietypages.org/cyborgology/2013/04/26/7-myths-of-the-digital-divide/>

УДК 316.65

*Прошин Д. В.***РЕЛІГІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ: ПЕРЕОЦІНКА ПРОБЛЕМИ**

У статті розглядається феномен релігійного тероризму і піддається критичному аналізу його гіпертрофована оцінка (ідея релігійного «гіпертероризму»). Окреслено загальні контури концепції «гіпертероризму»; розкрито зміст аргументів, що найчастіше наводяться на її користь; продемонстровано і попередньо систематизовано можливі контраргументи.

Ключові слова: релігійний тероризм, «гіпертероризм», критика.

Прошин Д. В. Религиозный терроризм: переоценка проблемы.

В статье рассматривается феномен религиозного терроризма и подвергается критическому анализу его гипертрофованная оценка (идея религиозного «гипертероризма»). Обозначены общие контуры концепции «гипертероризма»; раскрыто содержание аргументов, наиболее часто приводимых в ее пользу; представлены и предварительно систематизированы возможные контрдоводы.

Ключевые слова: религиозный терроризм, «гипертероризм», критика.

Proshin D. V. Religious terrorism: re-evaluation of the problem

Since the end of the last century, religious terrorism has been on the rise. Religiously motivated hatred was behind numerous high-casualty terrorist attacks reaching its climax in September 11 catastrophic blows, somewhat declining but never stopping afterwards. It is self-evident that this particular type of terrorist violence currently represents one of the major threats the world is facing.

However, in this author's judgment, understanding of this threat is grossly distorted. Both in the expert community and in the public opinion, the notion of unprecedentedly virulent religious «hyperterrorism» has stricken its roots. There could be various reasons for that – from methodological shortcomings (blurred analytical criteria, ignoring of historical retrospective and comparisons, etc.) to political agendas in the pursuit of which some of the influential experts are deeply involved.

Having pointed at the exaggerated understanding of the phenomenon of religious terrorism and this exaggeration's possible causes, the author then proceeds to evaluating specific arguments used most often to support the concept of «hyperterrorism». Those arguments, the author maintains, include (but are not confined to) religious terrorism's alleged unmatched lethality; blind irrationality of its tactics of choice (i. e. suicide attacks) and outworldish self-destructive fanaticism of suicide attackers; Manichean light-and-dark rigidity of its worldview and, consequently, its inherently apolitical no-negotiations stance.

While to some extent all these arguments correspond with the reality, basically they are flawed in one way or another. Predictably, in the article's narrow frame the author does not attempt to develop a comprehensive system of counterarguments, much less to propose some new concept of religious terrorism's genesis and development. What this article suggests is just initial re-evaluative approach breaking the ground for the full-scale criticism that much-touted concept of «hyperterrorism» richly deserves. The author clarifies the very notion of religious terrorism to eliminate unwarranted exaggerations and misinterpretations of certain forms of terrorism as «religious» and outlines factual background needed to put overblown «hyperterrorism» assertions in the real perspective.

Key words: religious terrorism, «hyperterrorism», criticism.

Постановка проблеми. Не лише в громадській думці, але й в оцінках фахівців сучасний етап еволюції терористичного насильства міцно пов'язується з релігійними факторами. Якщо слова про зміщення епіцентру терористичної активності в релігійну площину розглядати широко, як загальну характеристику, як фіксацію деяких ідеологічних тенденцій і статистичних параметрів, то заперечувати ці твердження буде, звичайно ж, безглуздом. Діяльність найбільших терористичних організацій чи військово-політичних рухів, що систематично вдаються до тактики терору, в даний час є вочевидь забарвленою в релігійні тони¹. Саме цими організаціями і рухами (або їх «філіями», союзниками та незалежними групами їх послідовників) протягом 1980–2000-х рр. було здійснено найбільш жорстокі й руйнівні теракти.

Однак від констатації серйозної загрози з боку релігійного тероризму багато хто з дослідників швидко переходить до тверджень про безпрецедентність цієї загрози. Там, де має починатися ретельний аналіз, заснований на глибоких історичних

¹ Як і інші різновиди тероризму, релігійний тероризм «уособлюють» не лише організації, але й терористи-одинаки.

ретроспективах, розкритті генези суб'єктів релігійного тероризму і виявленні їх внутрішньої та зовнішньої динаміки, з'являються поспішні – навіть з ухилом в сенсаційність – судження. Про релігійний тероризм пишуть як про такий різновид терористичного насильства, що характеризується сліпим фанатизмом, відсутністю «земної» політичної програми, нарешті – або, навпаки, в першу чергу – небувалою жорстокістю. Введено в обіг навіть особливий термін для позначення цього «небувалою» різновиду тероризму – гіпер- тобто надтероризм [7].

Безрозсудно – і небезпечно – заперечувати серйозність та ідіосинкратичність загрози, що несе у собі тероризм релігійної спрямованості. Але саме тому даний феномен потребує ґрунтовного й виваженого вивчення. У такому спокійному світлі, на думку автора, виявляється кількісна та якісна некоректність тверджень про небачену небезпечність релігійного тероризму, які останнім часом практично безперешкодно циркулюють і масово тиражуються в терологічній літературі та мас-медіа. Пропонована стаття присвячена критичній переоцінці головних з цих «аксіом».

Практична значущість подібної переоцінки є майже самоочевидною, оскільки ефективна протидія терористичній загрози будь-якого походження передбачає чітке розуміння її витоків і характеру. Що стосується теоретичного виміру, то, звичайно ж, у зв'язку із гострою проблемою тероризму важко вести мову про суто теоретичні інтереси та завдання. Однак, зрозуміло, дослідження релігійного тероризму у всякому випадку має уточнити наявну картину генези та еволюції різних форм політичного насильства, а також сприяти подальшому розвитку методології політологічних досліджень і зміцнити кросдисциплінарні зв'язки політології з історією, соціологією, культурологією та іншими галузями знання. Нарешті, проведення суто академічних, неупереджених студій в такій політично чутливій сфері, як дослідження проблеми тероризму, – це можливість провести грань між політичною наукою, з одного боку, і пропагандою та журналістикою – з іншого.

Аналіз основних джерел і публікацій. У нашому розпорядженні є великий масив досліджень, присвячених релігійному тероризму в різних його проявах. Найбільш помітну, «гарячу» частину цього масиву складають праці дослідників, які відстоюють ідею релігійного тероризму як загрози небачених природи і масштабу [див., наприклад: 4; 10; 12]. Питання про корені таких оцінок заслуговує на окреме обговорення. Тут пропонується лише кілька тезових зауважень.

Свою роль у роздмухуванні теми релігійного тероризму напевно відіграють методологічні помилки й навіть людські слабкості (відсутність чітких критеріїв та історичної глибини аналізу; аберація близькості, що «збільшує», драматизує новітні події; спокуса проголосити відкриття, так би мовити, власної terra incognita – нового різновиду терористичного насильства).

Однак головна причина серйозного спотворення проблеми, здається, лежить не в методологічній площині і не в площині «першовідкривацьких» амбіцій окремих дослідників. Багато хто з авторів, що стоять за перебільшеними оцінками загрози з боку релігійного (в першу чергу – ісламського) тероризму, тісно пов'язані з колами політичної, військової та розвідувальної еліт провідних країн Заходу [17]. У такому контексті просування ідеї релігійного «гіпертероризму» нерідко виявляється інструментом, що обслуговує військово-політичні акції на міжнародній арені або забезпечує лояльність стривоженого вітчизняного виборця. Це не обов'язково означає, що картина спотворюється зловмисно та всебічно. Проте в усякому разі важливо пам'ятати про політичний «порядок денний» даної категорії авторів, який може відчутно впливати на вживані параметри відбору фактів та мову викладення остаточних висновків.

З іншого боку, існує чимало робіт, чиїх авторів відрізняє більша стриманість у трактуванні проблеми. Важлива особливість цієї досить різномірної категорії – превалювання в ній досліджень, що присвячені конкретним проявам релігійно мотивованого терористичного насильства [наприклад: 2; 6; 8]. Праці прихильників ідеї «гіпертероризму» звичай містять широкі, розмашисті узагальнення. На високому рівні абстрактності порівняно нечисленні факти легко складаються в тривожні картини безпрецедентної загрози, породжуваної войовничим релігійним фанатизмом. У межах сфокусованих локальних досліджень суб'єкти релігійного тероризму навпаки здобувають чіткіші обриси; яснішими стають їх «земна» політична генеалогія, їх конкретні цілі та слабкості, а також, що важливо в контексті обговорюваної тут проблеми, – їх схожість за багатьма ознаками із суб'єктами секулярних різновидів тероризму.

Виділення невирішених частин проблеми. Звернення до цих чітко сфокусованих робіт, безумовно, сприяє проясненню особливостей релігійно мотивованого терористичного насильства. Але саме з причини свого локального характеру дані дослідження не здатні замінити собою загальну критику ідеї релігійного «гіпертероризму». (Крім того, в більшості випадків автори цих робіт зайняті вирішенням конкретних завдань, не надаючи своїм працям додаткового полемічного заряду.) На узагальнені перебільшення безпеки релігійного тероризму слід відповісти контрузагальненням, позбавляючи ґрунту не окремі доводи прихильників ідеї «гіпертероризму», а всю систему цих доводів, саму її логіку, весь набір закладених в її основу параметрів і критеріїв.

Постановка завдання. Окреслити перші контури цього контрузагальнення – таким в цілому є завдання даної статті. Спочатку пропонується уточнити специфіку релігійного тероризму². Далі, зважаючи на внесені уточнення, виділяються основні блоки аргументів на користь гіпертрофованого трактування релігійного тероризму; визначаються головні напрями критики кожного з виділених блоків і проводиться їх попередній «зондаж».

Виклад основного матеріалу. Почати слід з того, що межі та сутність релігійного тероризму далеко не завжди є такими чіткими, як може здаватися чи як це намагаються представити. І в цій нечіткості, в недостатній увазі до неї, навіть в її ігноруванні вже намічаються передумови істотних спотворень та перебільшень.

Найпростіше розібратися з елементарними – часом курйозними – помилками або непорозуміннями, в результаті яких ті чи інші випадки виявляються занесеними до категорії релігійного тероризму. Наприклад, «релігійними терористами» було названо душителей-тугів, які протягом століть розбійничали на дорогах Індії, аж поки у XIX ст. їх секту не було ліквідовано англійською колоніальною владою [15]. (Туги дійсно присвячували свої вбивства богині смерті та руйнування Калі, але не переслідували при цьому жодних цілей, крім ритуальних.) Куди серйознішим завданням, ніж ідентифікація екзотичних індійських бандитів, є виділення релігійних факторів із загальної сукупності мотивів реальних терористичних організацій та визначення питомої ваги цих факторів.

² Разом з тим автор не намагається відповісти на питання щодо факторів сучасної активізації релігійного тероризму. Якими б ці фактори не були (заміна ідеологічного протистояння часів «холодної війни» конфліктом цивілізацій; глобалізація; реакція на формування у 1990-ті рр. монополярного світу тощо), вони не відмінюють тих проблем, що обговорюються у статті.

Зрозуміло, ніхто, навіть адепти ідеї «гіпертероризму», не називає релігійними всі терористичні угруповання, що в той чи інший спосіб звертаються до релігії або мають впізнаваний релігійний колорит (наприклад, католицьку за своїм складом Ірландську республіканську армію). І все ж слід зазначити: коли йдеться про терористів, які спрямовують свої дії проти представників інших релігійних громад, коли терористи виправдовують свої дії на мові релігії, з поля зору дослідників регулярно зникають майже усі – аж ніяк не менш важливі – нерелігійні мотиви терористичної активності. В результаті – навіть якщо релігійним фанатиком не оголошують кожного терориста, який промовляє ім'я свого бога, – значимість релігійних мотивів у загальному балансі терористичної діяльності помітно завищується.

Як підкреслено на початку статті, автор не заперечує істотного впливу релігійних чинників на дії цілої низки суб'єктів тероризму і вважає релігійний тероризм відчутною та цілком реальною загрозою. Однак реальність релігійно мотивованого тероризму не означає, що його слід однобоко трактувати як насильство, викликане виключно відірваною від цього світу догмою³.

Ключовою відмінністю релігійного тероризму від інших, у тому числі й релігійно «забарвлених» націоналістичних різновидів (ірландського, болгарського, вірменського, тамільського)⁴, є цілепокладаюча роль релігійного чинника. Релігійний терорист діє, щоб виконати свій релігійний обов'язок, змінити існуючий стан речей згідно з релігійним каноном (нехай, можливо, хибно зрозумілим). Втім, ми маємо справу із сукупністю мотивів, в структурі якої релігія відіграє унікальну, але не єдину роль. Релігія подібна до призми, крізь яку земний конфлікт сприймається його учасниками; або до рамки, що охоплює та об'єднує розрізнені компоненти цього конфлікту, його земну конкретику.

Більш того, саме цією конкретикою значною мірою визначається політична траєкторія суб'єктів релігійного тероризму – їх конституентна база; розміри матеріальної підтримки; технічні можливості; стійкість до зовнішніх ударів і внутрішніх розбіжностей; межі дозволеного у вживаному ними насильстві. Релігійний імпульс може слугувати рушієм терористичної організації, проте точка докладання її зусиль, система координат, в якій організація рухається, лежить в земному світі.

Таке розширене тлумачення релігійного тероризму дозволяє побачити в новому світлі усі ті аргументи, якими, як правило, підтверджують тезу про безпрецедентний характер релігійно мотивованого терористичного насильства. Розглянути з суттєвою поправкою на вплив земних обставин, мотиви та дії релігійних терористів втрачають створений навколо них ореол «позаємності» та «незбагненності», виявляючись багато в чому схожими із мотивами та діями акторів секулярного тероризму.

З очевидних причин найвагомим доказом на користь гіпертрофованого трактування релігійного тероризму вважається його буцімто небачена жорстокість, яку звично та впевнено пояснюють бузувірським фанатизмом, що дегуманізує

³ Можливо, єдиним випадком такого відриву була японська тоталітарна секта «Аум Сіпрікьо», члени якої у середині 1990-х рр. здійснили декілька терактів, імовірно, заради втілення у життя апокаліптичних «пророцтв» свого лідера. Втім, дехто заперечує саму приналежність цієї секти до терористичних організацій [9].

⁴ Складний межовий випадок являє собою сикхський тероризм.

ворогів та дає «вищу» санкцію на їх безтрепетне винищення й руйнування їх життєвого укладу. Дійсно, сьогодні на совісті релігійних терористів – максимально смертоносні та руйнівні теракти. Та звернення до історії тероризму доводить, що релігійний його різновид – зовсім не єдиний винуватець терактів надзвичайного масштабу. Атаки, що забирали десятки (ба навіть сотні) життів або спричиняли багатомільйонні збитки, неодноразово здійснювалися представниками практично всіх різновидів терористичного насильства⁵.

Хибною є вже думка про те, що в основі релігійного тероризму лежить якийсь особливо цинічне ставлення до людського життя (тим більше, що таке ставлення є в першу чергу рисою, притаманною ісламському тероризму). Факти знов-таки свідчать, що й повна дегуманізація ворога не є унікальною для тероризму релігійної спрямованості [див., наприклад: 1; 14]. Власне, доводити це є майже зайвим, оскільки сама природа тероризму, який – незалежно від ідейної орієнтації – використовує свої жертви як засіб «передати послання», за визначенням містить в собі ставлення до людини не як до самоцінного суб'єкта, але як до об'єкта.

Намагаючись безпосередньо зв'язати жорстокість терактів з релігійною мотивацією їх організаторів та виконавців, також не помічають загальносвітову тенденцію до підвищення смертоносності терористичного насильства. Не в останню чергу ця тенденція пояснюється сукупною дією технічних факторів (більша сила засобів ураження; вразливість новітньої інфраструктури та масових скупчень людей; можливості світових ЗМІ) і потребою терористів у постійному нарощуванні «видовищності» атак.

Сучасному терористу відносно легко підготувати масштабний теракт, який негайно приверне увагу світових мас-медіа та електризує громадськість; проте, досягнувши «успіху», терорист змушений буде і надалі підтримувати створену ним напругу, завдаючи не менш – чи навіть більш масштабних – ударів. У протилежному випадку вщухаючий резонанс від його дій зіллється з «фононим шумом» збройного насильства, яке, на жаль, вже стало невід'ємною частиною світової новинної панорами. Не стільки кровожерний релігійний фанатизм, скільки логіка сучасної гіперінформаційної цивілізації може змушувати терористів, за словами П. Ноймана, «підвищувати ставки» у боротьбі за суспільну увагу [13, р. 140 і далі].

Нарешті, не можна забувати про те, що чимала кількість актів релігійного тероризму відбувається в контексті відкритих збройних конфліктів (Палестина, Ліван, Ірак, Сирія тощо). За таких умов фундаментально змінюється вся система політичних, моральних, психологічних орієнтирів і регуляторів, і неминуче зростання летальності терористичного насильства тут є скоріше результатом загальної інтенсифікації протистояння, ніж ізольованого впливу релігійної догми.

Паралельно головній окреслюється ще одна лінія аргументації, яка вказує на високий відсоток самогубних терактів у загальному переліку атак релігійних

⁵ За браком місця – лише декілька прикладів: вибух в ієрусалимському готелі «Цар Давид» (1946 р., єврейське націоналістичне угруповання «Іргун», 91 вбитий, 46 поранених); вибух на вокзалі в Болоньї (1980 р., неофашистське угруповання «Збройні революційні осередки», 85 вбитих, понад 200 поранених); вибух на борту авіалайнера бахрейнської компанії «Gulf Air» (1983 р., палестинське націоналістичне угруповання «Абу Нідаля», 112 вбитих); підпал на гірськолижному курорті Вейл, штат Колорадо (1998 р., екотерористичний «Фронт визволення Землі», жертв немає, 12 млн. дол. збитків).

терористів. Готовність вбивати ціною власного життя нібито свідчить не тільки про жорстокість релігійного тероризму, але й про цілковиту, безпрецедентну ірраціональність його «рядових бійців», які перебувають під владою ілюзорних сподівань на потойбічну винагороду за мученицьку загибель.

Не заперечуючи, звісно, феномену релігійно мотивованого смертницького тероризму, водночас потрібно зазначити наступне. По-перше, в різних формах самопожертва зустрічається протягом всієї історії тероризму. Навіть якщо заради цілковитої об'єктивності виключити такі приклади, як добровільна голодна смерть, самогубства в тюремних камерах, відмова від спроб втекти з місця теракту, і вести мову лише про перетворення терористом самого себе на живу бомбу, то і в цьому випадку не вдається пов'язати акції терористів-смертників виключно з релігією⁶.

По-друге – обмежуючись тепер тільки самовбивчим релігійним тероризмом, – міркування про його «ірраціональність» грішать свідомим або несвідомим спотворенням суті питання, оскільки поряд з особистими мотивами смертників повинні також розглядатися – але доволі часто не розглядаються – ширші організаційно-тактичні моменти. (Самогубний теракт являє собою завершення ретельно продуманої операції – аж ніяк не спонтанний сплеск сліпих пристрастей.)

Тему особистих мотивів слід обговорювати особливо, із залученням результатів психологічного профайлінгу як смертників, так і терористів іншої «спеціалізації». Що ж до смертницького тероризму як тактики, то – залишаючи моральні міркування поза дужками – доведеться визнати його зловісну ефективність [11]. Зрештою, тероризм, за загальним визнанням, є «зброєю слабих», безперервним пошуком дієвої асиметричної противаги можливостям набагато сильнішого супротивника. З цієї точки зору, якими б «поза межними» не були релігійні спонукання окремих смертників, самогубний тероризм достатньо мірою відповідає критеріям раціональності і аж ніяк не нагадує безглуздий культ новоявленого Молоха.

Ще одним відбитком «гранично збоченої» природи релігійного тероризму буцімто слугує його тупиковий політичний характер, його переговорнепридатність. У політичному відношенні релігійний тероризм нібито є квінтесенцією «маніхейської» ненависті до інакомислячих, безкомпромісного прагнення знищити їх.

І знову-таки це лише частина картини. Безумовно, риторика всіх суб'єктів релігійного тероризму просякнута подібним чорно-білим «маніхейством». І в діях деяких з них слова практично не розходяться зі справами, що не тільки робить неможливим будь-який діалог з ними, але й їх самих позбавляє можливості «вийти з терору» у вимір легальної політики⁷. Однак подібна позаполітичність не може бути до кінця зрозумілою без урахування загального характеру конфліктів, що породжують її. Вона виникає аж ніяк не з релігійної ідеології як такої. (Не кажучи про те, що свою позаполітичність нам демонструють також терористичні актори іншої орієнтації⁸.) До уваги слід приймати земне походження суб'єкта релігійного

⁶ Організацією, відповідальною більш ніж за половину смертницьких атак в історії, є секулярне сепаратистське угруповання «Тигри визволення Таміл-Ілама», яке, до речі, ввело в обіг й сумнозвісний «пояс смертника» [20].

⁷ Це нагадує ядовиту ремарку британського історика М. Берлі: «Якщо ви вважаєте, що Осам бін Ладен колись еволюціонує в Нельсона Манделу, то вам потрібен [...] психіатр» [5, р. xiii].

⁸ Західнонімецька «Фракція Червоної армії» вийшла з середовища т. зв. «позапарламентської опозиції», італійські «Червоні бригади» – з лав «позапарламентської лівої».

тероризму – сукупність інтересів і суперечностей, що призвели до його появи; наявність (відсутність) у нього стійкої конституентної бази; глибину його вкоріненості в земні соціально-політичні проблеми.

Космополітичні рухи, подібні до «Аль-Каїди» та її «філій», що складаються з професійних «борців за віру», готових паразитувати на будь-якому конфлікті в мусульманському світі, дають нам приклад вищезгаданої позаполітичності. (Ще більш наочні її приклади – це релігійні фанатики-одинаки.) Єдиним сенсом і формою існування тут є безперервна війна. З іншого боку, там, де суб'єкт релігійного тероризму є нерозривно пов'язаним з інтересами етнорелігійної громади; там, де цей суб'єкт породжується конкретним локальним конфліктом, який має декілька рівнів, у тому числі й політичний, – у такому випадку ніщо в його природі не заважає цьому суб'єкту брати участь у нормальному політичному спілкуванні («Хамас», «Хезболла»). Це аж ніяк не гарантує негайної – більш того, остаточної – відмови від «маніхейських» ідей і терористичної практики (періодичні зіткнення «Хамаса» та Ізраїлю надають тому підтвердження). Однак вже сама залученість суб'єкта до нормального політичного процесу відкриває – хоча б потенційно – канали більш конструктивної взаємодії з ним і впливу на нього.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Отже, автором у першому наближенні було піддано критичному аналізу ідею релігійного «гіпертероризму». Із достатньою для подібного огляду повнотою було розкрито головні причини появи цієї ідеї та її найбільші слабкості. Звичайно ж, висунута автором система контраргументів у свою чергу може стати предметом критичного розбору. У зв'язку з цим, однак, хотілося б ще раз підкреслити: автор не намагався представити закінчену характеристику релігійного тероризму; його завданням була критика перекрученого розуміння цього феномену. Набір та зміст використаних доводів значною мірою відображають – з протилежним знаком – логіку й найуживаніші доводи заочних опонентів автора статті.

Як і кожне узагальнення, те, що пропонується тут, напевно виявиться в чомусь неповним і схематичним. Проте дещо автор з тієї чи іншої причини свідомо залишив без уваги. Наприклад, це питання про відносну репрезентованість окремих релігій в загальному «корпусі» терористичних організацій. Торкаючись вельми чутливих моментів, обговорення цього питання не додало б нічого суттєвого до представлених аргументів. Найбільшої ж уваги серед тих тем, що залишилися за рамками огляду за браком місця, заслуговує питання про «унікальність» та «надзвичайну небезпечність» мережевих структур релігійного (ісламського) тероризму [різні оцінки цього явища див.: 3; 18; 19]. Аналізу цього явища українськими дослідниками могло б бути присвячене окреме дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Нечаев С. Катехизис революционера [Електронний ресурс] / С. Нечаев. – Режим доступу : http://royallib.ru/read/nechaev_serгей/katehizis_revolyutsionera.html#0
2. Azani E. Hezbollah: The Story of the Party of God: From Revolution to Institutionalization / E. Azani. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2009. – 293 p.
3. Arquilla J. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime and Militancy / John Arquilla, David Ronfeldt. – Santa Monica : RAND, 2001. – 375 p.
4. Benjamin D. The Age of the Sacred Terror / D. Benjamin, S. Simon. – N. Y. : Random House, Inc., 2002. – 490 p.

5. Burleigh M. Blood and Rage: A Cultural History of Terrorism / M. Burleigh. – N. Y. : HarperCollins Publishers, 2009. – 581 p.
6. Caridi P. Hamas: From Resistance to Government / P. Caridi. – N. Y. : Seven Stories Press, 2012. – 414 p.
7. Dartnell M. Hyperterrorism: A New Form of Globalized Conflict [Електронний ресурс] / M. Dartnell. – Режим доступу : <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=305>
8. Gergez F. The Rise and Fall of Al Qaeda / F. Gergez. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 261 p.
9. Hacking I. What did Aum Shinrikyo have in mind? [Електронний ресурс] / I. Hacking. – Режим доступу : <http://www.lrb.co.uk/v22/n20/ian-hacking/what-did-aum-shinrikyo-have-in-mind>
10. Hoffman B. Inside Terrorism / B. Hoffman. – N. Y. : Columbia University Press, 2006. – 432 p.
11. Hoffman B. The Logic of Suicide Terrorism [Електронний ресурс] / B. Hoffman. – Режим доступу : http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2003/06/the-logic-of-suicide-terrorism/302739/?single_page=true
12. Jurgensmeyer M. Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence / M. Jurgensmeyer. – Berkeley : University of California Press, 2003. – 319 p.
13. Neumann P. Old and New Terrorism: Late Modernity, Globalization and the Transformation of Political Violence / P. Neumann. – Cambridge : Polity Press, 2009. – 218 p.
14. Orsini A. Anatomy of the Red Brigades: The Religious Mind-set of Modern Terrorists / A. Orsini. – Ithaca : Cornell University Press, 2009. – 317 p.
15. Rapoport D. Fear and Trembling: Terrorism in Three Religious Traditions / D. Rapoport // The American Political Science Review. – 1984. – Vol. 87. – N 3. – P. 658–677.
16. Rapoport D. The Four Waves of Modern Terrorism [Електронний ресурс] / D. Rapoport. – Режим доступу : <http://www.international.ucla.edu/cms/files/Rapoport-Four-Waves-of-Modern-Terrorism.pdf>
17. Riegler T. «Terrorology»: Who analyses and comments on the terrorist threat? [Електронний ресурс] / T. Riegler. – Режим доступу : <http://www.inter-disciplinary.net/wp-content/uploads/2009/04/riegler-paper.pdf>
18. Sageman M. Leaderless Jihad: Terror Networks in the Twenty-First Century / M. Sageman. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2008. – 197 p.
19. Sageman M. Understanding Terror Networks / M. Sageman. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2004. – 218 p.
20. Waldman A. Masters of Suicide Bombing: Tamil Guerrillas of Sri Lanka [Електронний ресурс] / A. Waldman. – Режим доступу : <http://www.nytimes.com/2003/01/14/world/masters-of-suicide-bombing-tamil-guerrillas-of-sri-lanka.html>